

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE ULUSLARARASI TEAMÜL HUKUKU^(*)

Dr. Öğr. Üyesi **Seher ÇAKAN^(**)**

Öz

“Sürdürülebilir kalkınma” kavramı, uluslararası hukuk alanında nispeten kısa bir süre içinde yerini almış ve çevresel, ekonomik ve sosyal nitelikteki uluslararası belgelerde düzenlenmiştir. Kavram çevrenin korunması, ekonomik kalkınma ve sosyal kalkınma olarak üç boyuttan oluşmaktadır.

Birleşmiş Milletler öncülüğünde birçok *soft law* ve bağlayıcı belgede “sürdürülebilir kalkınma” kavramına yer verilmiştir. Çeşitli belgelerde yer alması ile birlikte bu kavramın hukuki niteliği de tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada giderek artan bir şekilde uluslararası düzenlemelerde yer alan “sürdürülebilir kalkınmanın” uluslararası hukukta teamül kuralı olup olmadığı ele alınmaktadır. Çalışma iki ana başlıktan oluşmaktadır. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak uluslararası hukuk belgelerinde “sürdürülebilir kalkınma” kavramına yer verilecektir. Daha sonra bu kavramın bir teamül kuralı olup olmadığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma, Uluslararası Hukuk, Teamül Hukuku, Uluslararası Antlaşmalar.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW

Abstract

In a relatively short time, sustainable development has been incorporated into international law and governed by environmental, economic, and social treaties. Environmental protection and economic and social development are the three facets of this idea.

The concept of sustainable development has been incorporated into many soft laws and binding documents under the leadership of the United Nations. Due to its appearance in several documents, the legal nature of this concept has also begun to be discussed. This study aims to determine whether international law considers sustainable development, which is increasingly mentioned in texts, as a customary international law rule. Two primary chapters comprise the study. In this context, the concept of ‘sustainable development’ will first be analyzed in international legal documents. It will then be discussed whether this concept is a customary rule.

Keywords

Sustainability, Sustainable Development, International Law, Customary Law, International Treaties.

^(*) Makalenin Dergiye Geliş Tarihi: 29.08.2024 - Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 10.03.2025
DOI No: 10.54704/akdhfd.1540554

^(**) Afyon Kocatepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi / Afyon, Türkiye
E-posta: sehercakan_1905@hotmail.com
Orcid Id: https://orcid.org/0000-0003-3254-6617

Extended Abstract

The concept of sustainable development was introduced in the 1980s. This concept was initially included in soft law documents. However, it started to be regulated in binding documents in the following period. The most crucial milestone regarding 'sustainable development' is the Rio Declaration on Environment and Development, adopted in 1992 by the UN Conference on Environment and Development, which explicitly included sustainable development. In some documents, concepts such as sustainable use, yield, management, agriculture, and food security are also used instead of "sustainable development."

There has been ongoing discussion about the legality of the concept until now. There were initial opinions that said the concept would not be enforceable. In this direction, there was an acceptance that sustainable development might be a philosophical or political objective. Some acknowledge that sustainability will be a legal objective since the idea is in legally enforceable international agreements. There exist perspectives assert it as a general principle of international law and a rule of customary international law.

Article 38(1) of the Statute of the International Court of Justice (ICJ) provides that if the provisions of an international treaty cannot resolve a dispute brought before the ICJ, it may resolve it by international customary law. A customary law rule establishes obligations for all states except those that persistently object to it. If there is a treaty on sustainable development to which states are parties, the provisions of this treaty are taken into account. If there is no treaty binding the state parties to a dispute, it will be essential to determine whether sustainable development is an international customary law in this framework. Suppose the principle of sustainable development has become a customary rule, and the states have not objected to it persistently. In that case, it will become a binding rule for them, and the relevant dispute can be resolved within the scope of this principle.

A rule to be accepted as a customary rule under international law consists of substantive and psychological elements. The International Law Commission stated that these two elements must be required in the 2018 Draft Conclusions on the Identification of Customary International Law. The ICJ also pointed to these two elements in its case law. The substantive element refers to state practice. In addition to this element, a psychological element is also required. The acts in question must not only constitute an established practice. However, they must also be done in such a way as to reveal the belief that the existence of a rule of law that makes this behavior obligatory necessitates it.

For sustainable development to become a customary rule, it is first necessary to assess whether state practices regarding sustainable development exist. It is seen that there are state practices regarding 'sustainable development'. Governments issued official statements in support of the idea of 'sustainable development' from Stockholm, Rio de Janeiro, and Johannesburg, and the Commission on Sustainable Development held meetings in New York for fifteen years, during which time ministers and senior officials made official notes and statements summarising their country's commitment to 'sustainable development.' States demonstrate their 'support for the principle of sustainable development' in various ways, including soft law and binding documents, statements by senior government officials, national law, etc. Thus, we see that the practices of states regarding 'sustainable development' are widespread. The second element for a rule to become a rule of customary international law is the belief that states are obliged to follow the practice.

There are many international documents on sustainable development. However, based on these, it cannot be said that there is a direct psychological element. The fact that state practice is widespread does not automatically mean that the psychological element also exists. As stated by the ICJ and the International Law Commission, unless the existence of the psychological component is proven, it is not possible to express sustainable development as a customary rule. Although state practice is evident regarding sustainable development, the psychological element is not. For this reason, sustainable development has become part of international law but is not yet a customary rule.

GİRİŞ

Sürdürülebilir kalkınma “*kaynakların kullanımının, yatırımların yönlendirilmesinin, teknolojik gelişimin yönünün ve kurumsal değişimin uyum içinde olduğu ve insan ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamak için hem mevcut hem de gelecekteki potansiyeli geliştiren bir değişim süreci*” olarak tanımlanmıştır¹. Bu tanım, “sürdürülebilir kalkınmanın” kabul gören en genel tanımıdır. “Sürdürülebilir kalkınma”, çevrenin korunması gerekliliğini sosyal ve ekonomik kalkınma hakkı ile birleştiren bir “kavram köprüsü” sunmaktadır². Böylece “sürdürülebilir kalkınma” çevrenin korunması, ekonomik kalkınma ve sosyal kalkınma olmak üzere birbirine bağlı üç boyuttan oluştuğu görülmektedir. “Sürdürülebilir kalkınma”, çevrenin korunmasına gereken önemin verilmesi ve dolayısıyla devletlerin kendi kalkınma stratejilerini seçme ve uygulama yeteneklerinin kısıtlanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır³. Bu doğrultuda devletlerin, ekonomik ve sosyal kalkınmayı ve çevrenin korunmasını yerel, ulusal, bölgesel ve küresel düzeylerde ilerletmek ve güçlendirmek için kolektif sorumlulukları vardır⁴.

“Sürdürülebilir kalkınma” kavramı, uluslararası hukuk alanında nispeten kısa bir süre içinde yerini almıştır⁵. Kavramın uluslararası düzeyde tanınması büyük ölçüde Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğündeki tanıtımdan kaynaklanmaktadır⁶. Kavram çevresel, ekonomik ve sosyal nitelikteki uluslararası belgelerde düzenlenmiştir. Bu bağlamda “sürdürülebilir kalkınma” kavramı birçok karar, deklarasyon, sözleşme ve uluslararası yargı kararlarında yer almıştır.

¹ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987, Transmitted to the General Assembly as an Annex to document A/42/427- Development and International Cooperation: Environment, para. 15. “Özünde sürdürülebilir kalkınma, temel doğal sermayeyi geri dönülemez bir şekilde tüketmeyen, sosyal, ekonomik ve çevresel politikaları uzlaştırarak şimdiki nesillerin yaşam kalitesini geleceğin çıkarlarını da dikkate alacak şekilde iyileştiren yeni bir kalkınma türü(dür)” (Marie-Claire Cordonier Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017, 57).

² Marie-Claire Cordonier Segger ve H.E. Judge C.G. Weeramantry, “Introduction” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017, 5. “Sürdürülebilir kalkınma” sosyal, çevresel ve bilimsel alanlardaki değişikliklere tabi olduğundan tanımı da zamanla değişecektir (Virginie Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” *The European Journal of International Law*, Vol: 23 no. 2 (2012): 377-400, 382).

³ Ximena Fuentes, “International Law-Making in the Field of Sustainable Development: The Unequal Competition Between Development and the Environment,” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol: 2 (2009): 109-133, 110.

⁴ Johannesburg Declaration on Sustainable Development, From Our Origins to the Future, Adopted at the 17th Plenary Meeting of the World Summit on Sustainable Development, on 4 September 2002, madde 5.

⁵ Nico Schrijver, *The Evolution of Sustainable Development in International Law: Inception, Meaning and Status*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers: 2008, 23.

⁶ Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” 379.

“Sürdürülebilir kalkınma” uluslararası hukukta mevcut olup devletler tarafından uygulanmaktadır⁷. Başka bir ifadeyle uluslararası hukuk, “sürdürülebilir kalkınma” kavramını asli bir unsur olarak bünyesinde barındırmaktadır⁸. 1992 Rio Deklarasyonu ve Gündem 21, 2002 Johannesburg Deklarasyonu (Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi), 2012 Rio Deklarasyonu ve 2015 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gibi hükümetler tarafından mutabık kalınan uzlaşılı beyanlarında yapılan atıflar uluslararası hukukta “sürdürülebilir kalkınmanın” tanınmasını sağlamıştır⁹.

Bu çalışmada giderek artan bir şekilde uluslararası düzenlemelerde yer alan “sürdürülebilir kalkınmanın” uluslararası hukukta teamül kuralı olup olmadığı ele alınmaktadır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk olarak uluslararası hukuk belgelerinde “sürdürülebilir kalkınma” kavramına yer verilecektir. Daha sonra sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası hukukta bir teamül kuralı olup olmadığı değerlendirilecektir.

I. ULUSLARARASI HUKUKTA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İLKESİ VE HUKUKİ DÜZENLEMELERİ

A. SOFT LAW BELGELERDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Stockholm İnsan Çevresi Deklarasyonu, 1972 yılında Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen ilk çevre konferansında kabul edilmiştir¹⁰. Çevrenin korunması ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin ortaya konduğu bu deklarasyonda¹¹, açıkça “sürdürülebilir kalkınma” kavramına yer verilmese de dolaylı olarak kavrama yer verildiği kabul edilmektedir¹². Bu deklarasyondan sonra “sürdürülebilir kalkınma” kavramı 1987 yılında Brundtland Komisyonu olarak bilinen Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun raporunda yer almış ve bu raporda “sürdürülebilir kalkınmadan” kavram (*concept*) olarak bahsedilmiştir¹³. Dahası

⁷ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 94.

⁸ Cordonier Segger ve Weeramantry, “Introduction”, 13.

⁹ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 94.

¹⁰ Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 5-16 June 1972, A/CONF.48/14/Rev.1.

¹¹ Soft law belgeleri için ayrıca bkz. Meltem Sarıbeyoğlu-Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma: Kavram, İlkeler ve Yargısal Uygulama*, İstanbul, Beta: 2015, 21-5; Aytaç Yüksel ve Duygu Barut, “Uluslararası Çevre Hukukunda Sürdürülebilir Kalkınma” *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, Yıl: 2. Sayı: 3 (2023): 32-58; Oya Boyar, “Anayasa ve Sürdürülebilir Kalkınma,” *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 78(4), 2021: 1921-1957, 1928-1933.

¹² Bkz. Jonathan Verschuuren, “The Growing Significance of the Principle of Sustainable Development as a Legal Norm.” in D. Fisher (ed.), *Research Handbook on Fundamental Concepts of Environmental Law*, Australia, Edward Elgar Publishing Ltd: 2016, 276-305.

¹³ Devlet uygulamaları, ‘sürdürülebilirlik’ fikrinin, Amerika Birleşik Devletleri’nin, fokların meşru ve uygun kullanımını sağlama ve insanlığın yararı için onları kasten tahrip edilmekten koruma hakkını ileri sürdüğü 1939 yılındaki hakemlik kararından bu yana uluslararası alanda yer aldığını

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu “sürdürülebilir kalkınmayı”, “*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma*” olarak tanımlamıştır¹⁴. Bu tanım hem şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçları ile birlikte, dünyanın ve doğal kaynaklarının kapasitesinin de göz önünde bulundurması gerektiğini hem de şimdiki neslin, gelecek nesillerin çevresine, sağlığına veya ekonomisine geri dönüşü olmayan zararlar bırakmaması gerektiğini ifade etmektedir¹⁵.

“Sürdürülebilir kalkınmaya” ilişkin en önemli dönüm noktası 1992 yılında BM Çevre ve Kalkınma Konferansı çerçevesinde kabul edilen Çevre ve Kalkınmaya İlişkin Rio Bildirgesi olup bildirmede “sürdürülebilir kalkınma” ilkesine açıkça değinilmiştir. Rio Bildirgesi “sürdürülebilir kalkınmaya” hukuki zemin oluşturmuştur¹⁶. Bu bağlamda 1992 Rio Bildirgesi, gerek “sürdürülebilir kalkınma” kavramının merkezinde yer alan insani kalkınmaya odaklanmayı teyit etmekte gerekse de “sürdürülebilir kalkınmanın” gerçekleştirilmesine yardımcı olabilecek bir dizi ilke ortaya koymaktadır¹⁷. Ayrıca Çevre ve Kalkınma Konferansında 176 devlet “sürdürülebilir kalkınmanın” uluslararası toplumun temel bir hedefi olması gerektiği konusunda geniş bir fikir birliğine varmış olup bu hedef ve kavram daha sonra Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) Kuruluş Tüzüğü, Avrupa Birliği (AB) mevzuatı, BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi kararları ve diğer uluslararası kuruluşların belgeleri gibi bir dizi bölgesel ve çok taraflı düzenlemede yer almıştır¹⁸.

Rio Konferansındaki üyeler “sürdürülebilir kalkınmanın” desteklenmesi için Gündem 21 olarak isimlendirilen bir faaliyet ve plan oluşturmuştur¹⁹. Gündem 21’in önsözünde çevre ve kalkınma kaygılarının bütünleştirilmesi gerektiğine ve bunun “*temel ihtiyaçların karşılanmasına, herkes için yaşam standartlarının iyileştirilmesine, ekosistemlerin daha iyi korunmasına ve yönetilmesine ve daha güvenli, daha müreffeh bir geleceğe yol açacağına*” değinilerek tüm ulusların “sürdürülebilir kalkınma” için küresel bir ortaklık içinde olması gerektiği vurgulanmıştır²⁰.

göstermektedir (Philippe Sands, Jacqueline Peel, Adriana Fabra ve Ruth Mackenzie, *Principles of International Environmental Law*, 4th edition, Cambridge, Cambridge University Press: 2018, 218. Bkz. Cairo Robb ve Alexandra Harrington, “A Complex System of International Courts and Tribunals” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017, 127).

¹⁴ Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development, from A/42/427. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development, 1987, para.1.

¹⁵ Schrijver, *The Evolution of Sustainable Development in International Law*, 23-4.

¹⁶ Bkz. Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” 379.

¹⁷ Cordonier Segger, “Sustainable Development in International Law”, 357.

¹⁸ Schrijver, *The Evolution of Sustainable Development in International Law*, 24.

¹⁹ Sarıbeyoğlu-Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 32.

²⁰ United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992 Agenda 21.

2000 yılına gelindiğinde ise, 189 devlet lideri Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesi'nde toplanmış ve Birleşmiş Milletler Milenyum Bildirgesi'nde liderler “sürdürülebilir kalkınma ilkesine desteklerini” sürdürdüklerini yeniden teyit etmiştir²¹. Keza 2001 Doha Bakanlar Bildirgesi'nde “sürdürülebilir kalkınma hedefine” yer verilmiştir²². Dahası 4 Eylül 2002'deki Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Johannesburg Bildirgesi ve Johannesburg Uygulama Planının konusunu sürdürülebilir kalkınma oluşturmuştur²³. Son olarak da Rio+20 BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı sonuç belgesinde “gezeganimiz ve şimdiki ve gelecek nesiller için ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan sürdürülebilir bir geleceğin teşvik” edilmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁴.

Bağlayıcı olmayan bu belgelerde temelde sürdürülebilir kalkınma kavramına yer verilmesine rağmen Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun raporu dışında kavramın bir tanımı yapılmamıştır. Belgelerde genel olarak sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları olduğu belirtilerek kavramın kapsamına ve içeriğine açıklık getirilmemiştir.

B. ULUSLARARASI ANTLAŞMALARDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

1992 yılından bu yana “sürdürülebilir kalkınma” kavramı bölgesel ve uluslararası hukuk belgelerinde²⁵ yer almaya başlamıştır. “Sürdürülebilir kalkınma” yerine sürdürülebilir kullanım, sürdürülebilir verim, sürdürülebilir yönetim, sürdürülebilir tarım ve gıda güvenliği gibi kavramlara da yer verildiği görülmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin ilk atıfları deniz hukuku alanına ait düzenlemelerde görmekteyiz. Örneğin 1958 Cenevre Balıkçılık ve Açık Denizin Canlı Kaynaklarının Korunması Hakkında Sözleşme'de “*azami gıda ve diğer deniz ürünleri arzını güvence altına almak için ... (açık denizlerin canlı) kaynaklar(ın) dan optimum sürdürülebilir verimi mümkün kılan önlemlerin*” alınması gerektiğine yer verilmiştir²⁶. Benzer düzenleme 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde (BMDHS) de vardır. 1982 BMDHS madde 119'a göre devletler “*hasat edilen*

²¹ Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 18 September 2000. Bu bildirgeye göre “(t)üm canlı türlerinin ve doğal kaynakların yönetiminde, sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak ihtiyatlı davranılmalıdır. Ancak bu şekilde doğanın bize sağladığı ölçülemez zenginlikler korunabilir ve torunlarımıza aktarılabilir. Mevcut sürdürülemez üretim ve tüketim kalıpları, bizim ve torunlarımızın gelecekteki refahı için değiştirilmelidir.”

²² Ministerial Conference Fourth Session Doha, 9-14 November 2001, adopted on 14 November 2001.

²³ World Summit on Sustainable Development, Johannesburg Declaration on Sustainable Development, A/CONF.199/20, 4 September 2002.

²⁴ Future We Want- Outcome document, A/RES/66/288, Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012.

²⁵ Ayrıca bkz. Sarıbeyoğlu-Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 68-83.

²⁶ Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas 1958, 29 Nisan 1958'de Cenevre'de imzalandı. 20 Mart 1966'da yürürlüğe girdi. Madde 2. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. https://www.gc.noaa.gov/documents/8_1_1958_fishing.

türlerin popülasyonlarını maksimum sürdürülebilir verim üretebilecek seviyelerde tutmalı veya eski haline getir(melidir) ”²⁷.

Kavrama düzenli olarak uluslararası alanda daha çok yer verilmeye başlandığı görülmektedir. Mesela 1992’de Rio Konferansında Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (BÇS) ve BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) kabul edilmiştir. 1992 BÇS’de sürdürülebilir kullanım “*biyolojik çeşitliliğin bileşenlerinin, biyolojik çeşitliliğin uzun vadede azalmasına yol açmayacak şekilde ve oranda kullanılması, böylece biyolojik çeşitliliğin mevcut ve gelecek nesillerin ihtiyaç ve isteklerini karşılama potansiyelinin korunması*” şeklinde tanımlanmıştır²⁸. Sözleşme’nin önsözünde de “(d)evletlerin biyolojik çeşitliliklerini korumaktan ve biyolojik kaynaklarını sürdürülebilir bir şekilde kullanmaktan da sorumlu oldukları” yeniden teyit edilmiştir.

Yine sürdürülebilir kalkınma 1992 BMİDÇS’deki ilkelerden biri olarak yerini almıştır ve 1992 BMİDÇS’nin farklı maddelerinde “sürdürülebilir kalkınmaya” doğrudan yer verilmiştir²⁹. BMİDÇS’nin 3(4). maddesine göre, “(t)araflar sürdürülebilir kalkınmayı destekleme hakkına sahiptir ve de desteklemelidirler. İklim sistemini insanların neden olduğu değişikliğe karşı koruma politika ve önlemleri, Tarafların herbirinin özel koşullarına uygun olmalı ve iklim değişikliğine cevap verecek önlemleri almak için ekonomik gelişmenin gerekli olduğu dikkate alınarak, bu politika ve önlemler ulusal kalkınma programlarına entegre edilmelidir.”³⁰ Dahası bu Sözleşme’de devletlerin “sürdürülebilir kalkınma” hakkına sahip oldukları da belirtilmiştir³¹.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin bir başka düzenleme 1994 Yabani Hayvan ve Çiçeklerin Yasadışı Ticaretine Yönelik İş Birliğine Dayalı Uygulama Operasyonları Hakkında Lusaka Anlaşması olup Anlaşma’nın önsözünde “*Yabani fauna ve floranın korunması, Afrika’nın biyolojik çeşitliliğinin genel olarak sürdürülmesi ve yabani fauna ve floranın Afrika’nın sürdürülebilir kalkınması için elzem olduğun(a)*” yer verilmiştir³². 1994 Özellikle Afrika’da Ciddi Kuraklık ve/

²⁷ 10 Aralık 1982’de imzalandı ve 16 Kasım 1994’te yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos.

²⁸ 5 Haziran 1992’de imzalandı ve 29 Aralık 1993’te yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>. 1992 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, madde 2.

²⁹ 21 Mart 1994’te yürürlüğe girdi.

³⁰ İklim Değişikliği Başkanlığı, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi. Erişim Tarihi: Nisan 1, 2024. <https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33>.

³¹ Ayrıca madde 4(d)’de taraf devletlere “(b)iyokütle, ormanlar ve okyanusların yanı sıra diğer karasal, kıyı ve deniz ekosistemleri de dahil olmak üzere ... tüm sera gazları yutaklarının ve rezervuarlarının sürdürülebilir yönetiminin teşvik edilmesi ve uygun şekilde korunması ve geliştirilmesi için iş birliği yapılması” yükümlülüğü getirilmiştir.

³² 8 Eylül 1994’te imzalandı. 10 Aralık 1996’da yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://lusakaagreement.org/wp-content/uploads/2013/12/LA-Final-Act-upd.pdf>.

veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde³³ sürdürülebilir kalkınma yerine bir ilke olarak sürdürülebilir kullanımdan bahsedilmektedir. 1995 BM Balık Stokları Anlaşmasına göre ise³⁴, taraf devletlerin “*stokları maksimum sürdürülebilir verim üretebilecek seviyelerde tutma veya yenileme*” yükümlülüğü vardır³⁵. Benzeri bir yükümlülük kıyı devletleri ve açık denizlerde balıkçılık yapan devletler için 1995 Kıyıya Vuran Balık Stokları ve Yüksek Derecede Göçmen Balık Stoklarının Korunması ve Yönetimi Anlaşması ile getirilmiştir³⁶ ve madde 5 uyarınca Anlaşma'nın amacı başıboş balık stoklarının ve yüksek derecede göç eden balık stoklarının uzun vadede korunmasını ve sürdürülebilir kullanımını sağlamaktır.

“Sürdürülebilir kalkınmaya” kapsamlı bir şekilde atıfta bulunulan bir diğer sözleşme 1997 Kyoto Protokolü'dür³⁷. Protokol'de, Ek I'de yer alan taraflar devletlerin bu sözleşmede belirtilen salım sınırlandırma ve azaltım yükümlülüklerini yerine getirirken “sürdürülebilir kalkınmayı” teşvik etmelerinin beklendiği belirtilmiştir³⁸. 1997 Espoo Sözleşmesi giriş kısmında ise “*(ç)evresel açıdan sağlıklı ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ihtiyacı*” teyit edilmiştir³⁹. 1998 Aarhus Sözleşmesi'nin giriş kısmında da “*(ç)evrenin korunması, muhafaza edilmesi ve iyileştirilmesi ile sürdürülebilir ve çevreye duyarlı kalkınmanın sağlanması ihtiyacı*” vurgulanmıştır⁴⁰.

³³ 14 Ekim 1994'te imzalandı, 26 Aralık 1996'da yürürlüğe girdi. Özellikle Afrika'da Ciddi Kuraklık ve/veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Çevre ve Dışişleri Komisyonları Raporları (1/533), (S. Sayısı: 258), Erişim Tarihi: Nisan 2, 2024. <https://www5.tbmm.gov.tr/>. Sözleşme'nin 3. maddesine göre, “*(t)araflar, her düzeyde hükümet, topluluk, sivil toplum kuruluşu ve arazi sahipleri arasındaki iş birliğini bir ortaklık ruhu içinde geliştirerek, etkilenen bölgelerde arazinin ve kıt su kaynaklarının niteliğinin ve değerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamalı ve bunların sürdürülebilir kullanımı için çalışmalıdır.*”

³⁴ Birleşmiş Milletler 10 Aralık 1982 tarihli Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Bırakılmış Balık Sokaklarının ve Yüksek Göçücü Balık Sokaklarının Korunması ve Yönetimine İlişkin Hükümlerinin Uygulanmasına İlişkin Anlaşma, A/CONF.164/37, 8 September 1995, 11 Aralık 2001'de yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://www.un.org/oceancapacity/UNFSA>.

³⁵ 1995 BM Balık Stokları Anlaşmasına, madde 5-b.

³⁶ 1995 Agreement on the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks. 4 Ağustos 1995'te imzalandı. 11 Aralık 2001'de yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/1995-Fish-Stocks-Agt.pdf>.

³⁷ 11 Aralık 1997'de imzalandı. Protokol için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>.

³⁸ Madde 2(1).

³⁹ Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 25 Şubat 1991'de imzalandı. 10 Eylül 1997'de yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf.

⁴⁰ Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention), 25 Haziran 1998'de imzalandı. 30 Ekim 2001'de yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>.

1992 Birleşmiş Milletler Biyoçeşitlilik Sözleşmesi'ne ek bir protokol olan 2000 Cartagena Biyogüvenlik Protokolü'nde de 'biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımına' atıfta bulunmaktadır⁴¹. 1992 Biyoçeşitlilik Sözleşmesi ile bağlantılı bir diğer sözleşme de 2001 Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması'dır. Antlaşma'nın önsözünde taraf devletler, "gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının korunmasının, araştırılmasının, toplanmasının, karakterizasyonunun, değerlendirilmesinin ve dokümantasyonunun... şimdiki ve gelecek nesiller için sürdürülebilir tarımsal kalkınma açısından gerekli olduğunu" kabul etmektedir⁴². Antlaşma'nın amacı da "gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımı ve sürdürülebilir tarım ve gıda güvenliği için... bunların kullanımından doğan faydaların adil ve eşit paylaşımıdır."⁴³

Keza 1992 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ne ek 2010 Nagoya Protokolü'nde taraf devletlerin "genetik kaynakların kullanımından doğan faydaların biyolojik çeşitliliğin korunması ve bileşenlerinin sürdürülebilir kullanımına yönlendirilmesi için kullanıcıları ve sağlayıcıları teşvik edecekler(i)" hükmüne bağlanmıştır⁴⁴. 2006 Uluslararası Tropikal Kereste Anlaşması⁴⁵ ile, hem tropikal ağaç üreten ormanların sürdürülebilir yönetimini hem de hukuki olarak elde edilen ve sürdürülebilir şekilde yönetilen ormanlardan elde edilen tropik kerestelerin küresel ticaretinin genişletilmesi ve çeşitlenmesini geliştirmek amaçlanmakta ve Anlaşma'nın "(s)ürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak" amacının olduğu da açıkça belirtilmektedir⁴⁶.

Yukarıda "sürdürülebilir kalkınmaya" ilişkin değinilen düzenlemeler ve özellikle de çok taraflı antlaşmalar kavramının hukuki temellerinin giderek sağlamlaştığını göstermektedir⁴⁷. Kavram birçok uluslararası antlaşmada yer almasına

⁴¹ 16 Mayıs 2000'de imzalandı. 11 Eylül 2003'te yürürlüğe girdi. Protokol için bkz. Erişim Tarihi: Aralık 2, 2024. <https://bch.cbd.int/protocol/text>.

⁴² 2001'de imzalandı, 29 Haziran 2024'te yürürlüğe girdi. Sözleşme için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. <https://www.fao.org/4/i0510e/i0510e.pdf>.

⁴³ 2001 Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması madde 1(1).

⁴⁴ Nagoya Genetik Kaynaklara Erişim ve Bunların Kullanımından Kaynaklanan Faydaların Adil ve Eşit Paylaşımı Protokolü, madde 9 (Protokol 29 Ekim 2010'da imzalandı ve 12 Ekim 2014'te yürürlüğe girdi). Protokol için bkz. Erişim Tarihi: Aralık 2, 2024. <https://www.cbd.int/abs>.

⁴⁵ 1994 Uluslararası Tropikal Kereste Anlaşmasının yerine geçerek 7 Aralık 2011 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Antlaşma için bkz. Erişim Tarihi: Kasım 29, 2024. https://www.ito.int/council_committees/itta/.

⁴⁶ 2006 Uluslararası Tropikal Kereste Anlaşması, madde 1. Anlaşmaya göre taraf devletler, "ormanlarının sürdürülebilir yönetimine yönelik ilerlemeyi değerlendirmeleri, izlemeleri ve teşvik etmeleri için önemli araçlar olarak sürdürülebilir orman yönetimi için karşılaştırılabilir ölçüt ve göstergelerin teşvik edilmesi ve uygulanması ihtiyacını" kabul etmektedir.

⁴⁷ Bkz. Schrijver, *The Evolution of Sustainable Development in International Law*. Sürdürülebilir kalkınmaya yer veren diğer düzenlemeler şunlardır: 1946 Uluslararası Balina Avcılığının Düzenlenmesi Sözleşmesi (3 Aralık 1946 yılında imzalandı. 10 Kasım 1948'de yürürlüğe girdi), 1983 Geniş Karayip Bölgesi Deniz Çevresinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesine Ek 1990 Özel Koru-

rağmen kavramın kapsamı ve içeriği belirtilmemiştir. Dahası kavramın her bir antlaşma çerçevesinde yorumlanması gerekmekte olup bu da kapsamının ilgili antlaşmaya göre değişebileceği ve kavramın içeriğinin geniş olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma kavramı “*kendi başına uluslararası hukukun bir teamül normu haline gelebilmesi için yeterince spesifik*” değildir⁴⁸. Ayrıca yukarıda değinilen gerek *soft law* belgelerde gerekse de uluslararası hukuktaki bağlayıcı belgelerde temelde “sürdürülebilir kalkınmadan” hedef veya amaç olarak ya da “sürdürülebilir kalkınmanın” teşvik edilmesinden bahsedildiği de görülmektedir.

II. ULUSLARARASI TEAMÜL HUKUKU VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

A. ULUSLARARASI TEAMÜL HUKUKU

Uluslararası Adalet Divanı (UAD) Statüsü madde 38(1), UAD önüne getirilen bir uyuşmazlığın uluslararası andlaşma hükümleri ile çözülemiyorsa, teamül kuralları ile çözebileceğini düzenlemektedir. Bir devlet uygulamasının uluslararası hukuk kapsamında teamül kuralı kabul edilmesi için maddi ve psikolojik olmak üzere iki unsuru taşımalıdır⁴⁹. Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK) 2018

ma Alanları ve Yaban Hayatı ile ilgili Protokol (18 Ocak 1990'da kabul edildi. 18 Haziran 2000'de yürürlüğe girdi), 1992 Sınırtaşın Su Yolları ve Uluslararası Göllerin Korunması ve Kullanımına İlişkin Sözleşme (17 Mart 1992'de imzalandı. 6 Ekim 1996'da yürürlüğe girdi), 1992 Orta Amerika'da Biyolojik Çeşitliliğin Korunması ve Öncelikli Vahşi Yaşam Alanlarının Korunması Sözleşmesi (5 Haziran 1992'de imzalandı. 20 Aralık 1994'te yürürlüğe girdi), 1993 Güney Mavi Yüzgeçli Orkinosların Korunması Sözleşmesi (10 Mayıs 1993'te imzalandı. 20 Mayıs 1994'te yürürlüğe girdi), 1993 Doğal Orman Ekosistemlerinin Yönetimi ve Korunması ve Orman Plantasyonlarının Geliştirilmesine İlişkin Bölgesel Sözleşme (29 Ekim 1993'te imzalandı. 15 Ekim 1999'da yürürlüğe girdi), Victoria Gölü Balıkçılık Örgütünün Kurulmasına İlişkin Sözleşme (30 Haziran 1994'te imzalandı. 24 Mayıs 1996'da yürürlüğe girdi. 12 Kasım 1998 ve 29 Ocak 2016'da değiştirilmiştir), 1995 Akdeniz'de Özel Koruma Alanları ve Biyolojik Çeşitlilik Protokolü (10 Haziran 1995'te kabul edildi. 12 Aralık 1999'da yürürlüğe girdi), 1992 Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi'nin Alt Protokolü olan 2002 Karadeniz Biyolojik Çeşitlilik ve Peyzaj Koruma Protokolü (14 Haziran 2002'de imzalandı. 20 Haziran 2011'de yürürlüğe girdi) ve 2005 Hazar Denizi Deniz Çevresinin Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi (4 Kasım 2005'te imzalandı. 12 Ağustos 2006 da yürürlüğe girdi).

⁴⁸ Cordnier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 70. Lowe'a göre “sürdürülebilir kalkınma” birbiriyle ilişkili bir dizi standart için elverişli bir kavramdır ve “sürdürülebilir kalkınmanın” bileşenleri normatif terimlerle ifade edilebilmeye müsait değildir. Keza yazara göre “*sürdürülebilir kalkınma, bir grup uyumlu normu etiketlemek için uygun bir şemsiye terim gibi görünmektedir*” (Vaughan Lowe, “Sustainable Development and Unsustainable Arguments” in Alan Boyle and David Freestone (eds.), International Law and Sustainable Development- Past Achievement and Future Challenges, Oxford/New York, Oxford University Press: 1999, 26).

⁴⁹ Bkz. Malcolm N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 8. Baskı, 2018, (Çeviren: İbrahim Kaya, Yücel Acer, M. Turgut Demirtepe, G. Engin Şimşek, Ankara, TÜBA, 52); Enver Bozkurt, Yasin Poyraz ve Selcen Erdal, *Devletler Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, Ankara, Legem Yayıncılık: 2018, 69; İslam Safa Kaya, *Uluslararası Hukuk Temel Bilgiler*, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 3. Baskı, Ankara, Adalet Yayınevi: 2022, 35; Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, Ankara, Savaş Yayınevi: 2021, 16; Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 20. Bası,

Uluslararası Teamül Hukukunun Tanımlanmasına İlişkin Taslak Sonuçlar'da yaygın bir uygulama ve bu uygulamanın hukuk olarak kabul edilmesinin (*opinio juris*) yani bir uluslararası teamül hukuku kuralının varlığı için iki unsurun gerekli olduğunu belirtmiştir ve bu iki unsurun birbirinden ayrı fakat birbiri ile ilişkili iki temel yaklaşım olduğuna yer vermiştir⁵⁰. UAD de bu iki unsurun var olması gerektiğini farklı zamanlarda teyit etmiştir. Örneğin UAD *Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği* davasında, ilgili eylemlerin yerleşik bir uygulamaya tekabül etmesinin yeterli olmadığını aynı zamanda bu uygulamanın, bir hukuk kuralının varlığı nedeniyle zorunlu kılındığına dair bir inancın olması gerektiğine yer vermiştir⁵¹. Keza UAD *Libya v Malta Kıta Sahaneliği davasında* teamül hukuku kuralının varlığını “öncelikle Devletlerin fiili uygulamalarında ve *opinio juris*’lerinde aranması gerektiği(ni)” belirtmiştir⁵². 2023’te verdiği kararda da UAD, uluslararası teamül hukukunun unsurlarının “Devletlerin fiili uygulamalarında ve *opinio juris*’lerinde aranması gerektiğini” yeniden teyit etmiştir⁵³.

1. Maddi Unsur

Maddi unsur; genel uygulama, devlet uygulaması veya objektif unsur olarak da anılmaktadır. Bu unsur çerçevesinde uluslararası teamül hukukunda bir kura-

Ankara, Turhan Kitabevi: 2021, 108; Yücel Acer ve İbrahim Kaya, *Uluslararası Hukuk: Temel Ders Kitabı*, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık: 2017, 51; Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 7. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık: 2023, 79; Emre Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, İstanbul, Beta Yayıncılık: 2013, 52, 53.

⁵⁰ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, with Commentaries 2018, Adopted by the International Law Commission at its seventieth session, in 2018, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission’s report covering the work of that session (A/73/10, para. 65), 125.

⁵¹ *North Sea Continental Shelf* (Federal Republic of Germany v Netherlands), Judgment, I.C.J. Reports 1969, p. 3, para.77.

⁵² *Continental Shelf* (Libyan Arab Jarnahiriya v Malta), Judgment, I. C.J. Reports 1985, p. 13, para.27.

⁵³ *Question of the Delimitation of the Continental Shelf between Nicaragua and Colombia beyond 200 Nautical Miles from the Nicaraguan Coast* (Nicaragua v Colombia), Judgment, I.C.J. Reports 2023, p. 413, para.46. Ayrıca bkz. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua* (Nicaragua v United States of America), Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, para.207; *Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area* (Canada v United States of America), Judgment, I. C.J. Reports 1984, p. 246, para.111; *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 1996, p. 226, para.64; *Jurisdictional Immunities of the State* (Germany v Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99, para.55; *Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite* (Belgium v Senegal), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 422, para.99; *Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2019, p. 95, para.149; *Dispute over the Status and Use of the Waters of the Silala* (Chile v Bolivia), Judgment, I.C.J. Reports 2022, p. 614, para.111. Ayrıca bkz. Saadet Kök Değerli, *Uluslararası Teamül Kurallarının Gelişiminde Uluslararası Yargı Kararlarının Rolü*, Ankara, Adalet Yayınevi: 2021, 118; Hakkı Hakan Erkiner ve Aybuke Tezel, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C: 28, S: 2 (2022): 662-693, 664; Betül Gültekin Albayrak ve Gökhan Albayrak, “Uluslararası Hukukta Uluslararası Teamül Kurallarının Antlaşmalar ile İlişkisi,” *SHD*, C: 9, S: 2 (2021): 273-292, 277-8.

lın oluşması için “devletlerin aynı durumlarda örnek teşkil eden aynı davranış ve tutumlarının tekrarlanması” gerekmektedir⁵⁴. Her ne kadar süreklilikten bahsederken ilgili tutum ve davranışların uzun süre tekrarlanması gerektiği düşünülse de uluslararası yargı ve hakemlik organları sürenin uzunluğundan veya kısa olmasından ziyade uygulamanın istikrarlı ve yeknesak olmasını dikkate alarak bir değerlendirme yapmaktadır⁵⁵. Diğer bir ifadeyle burada yer alan tekrar ifadesinden uygulamanın sürekli ve yeknesak olması anlaşılmalıdır⁵⁶. UAD’ye göre de bir uygulamanın teamül kuralı olabilmesi için bunun “(d)evletler tarafından sürekli ve yeknesak bir” şekilde uygulandığının gösterilmesi gerekmektedir⁵⁷. Yine UAD “teamül kurallarının varlığını ortaya çıkarmak için, Devletlerin davranışlarının genel olarak bu kurallarla tutarlı olmasını ve Devletlerin belirli bir kuralla ilgili tutarsız davranışlarının yeni bir kuralın tanındığının göstergesi olarak değil, genellikle bu kuralın ihlali olarak değerlendirilmesini yeterli görmektedir.”⁵⁸

2. Psikolojik Unsur

Bir teamül kuralından bahsedebilmek için maddi unsura ek olarak, *opinio juris sive necessitatis* unsurunun da gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle psikolojik veya manevi unsurun da varlığı aranmaktadır. İlgili eylemler yalnızca yerleşik bir uygulama oluşturmakla kalmamalı, aynı zamanda bu davranışın bir hukuk kuralı olduğuna dair bir inancın varlığı da gerekmektedir⁵⁹. Zira “(b)öyle bir inanca duyulan ihtiyaç, yani öznel bir unsurun varlığı, *opinio juris sive necessitatis* kavramının özünde saklıdır. Bu nedenle ilgili Devletler, hukuki bir yükümlülüğe uyduklarını hissetmelidirler. Eylemlerin sıklığı ve hatta alışkanlık haline gelmiş olması tek başına yeterli değildir.”⁶⁰ Bu bağlamda “belirli bir olay karşısında belirli bir şekilde davranmanın hukukun gereği olarak zorunlu olduğu konusunda bir inancın varlığı” gerekmektedir⁶¹. Bu bakımdan yukarıda da değinildiği üzere 2018 Uluslararası Teamül Hu-

⁵⁴ Bozkurt, Poyraz ve Erdal, *Devletler Hukuku*, 70. Ayrıca bkz. Kaya, *Uluslararası Hukuk Temel Bilgiler*, 35; Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 53; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 108; Acer ve Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 52; Aksar *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 82; Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, 57, 61; Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, 16.

⁵⁵ Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 109; Acer ve Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 52; Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 84; Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, 92, 93.

⁵⁶ Bozkurt, Poyraz ve Erdal, *Devletler Hukuku*, 70; Kaya, *Uluslararası Hukuk Temel Bilgiler*, 35; Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 54; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 109; Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, 82-89; Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, 17; Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 69.

⁵⁷ *Colombian-Peruvian Asylum Case*, Judgment of November 20th 1950: I.C. J. Reports 1950, p. 266, 276; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 109.

⁵⁸ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua*, para.186.

⁵⁹ *North Sea Continental Shelf*, para.77. Ayrıca bkz. Erkiner ve Tezel, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” 668.

⁶⁰ *North Sea Continental Shelf*, para.77.

⁶¹ Bozkurt, Poyraz ve Erdal, *Devletler Hukuku*, 71; Kaya, *Uluslararası Hukuk Temel Bilgiler*, 35; Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 59; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 110; Acer ve Kaya, *Uluslararası Hu-*

kukunun Tanımlanmasına İlişkin Taslak Sonuçlar'da UHK, devlet uygulamasının bir uluslararası teamül hukuku kuralını tanımlamak için tek başına yeterli olmadığını ve uluslararası teamül hukukunun ikinci kurucu unsuru olan psikolojik unsurun yani bir devlet uygulamasının bağlayıcı niteliğine ilişkin bir hukuk kuralı olduğuna dair inancın olması gerektiğini belirtmiştir⁶². Yine UAD de, “bir uluslararası teamül hukuku kuralının varlığı, *opinio juris* ile birlikte ‘yerleşik bir uygulama’ olması” gerektiğini çeşitli kararlarında ifade etmiştir⁶³. Neticede hukuk olarak genel kabul görmüş bir uygulamanın varlığının kanıtlanamadığı durumlarda, bir uluslararası teamül hukuku kuralının var olmadığı kabul edilecektir⁶⁴.

Psikolojik unsurun varlığı ile ilgili en önemli sorun bu unsurun varlığının ispatıdır⁶⁵ ve bu zorluk nedeniyle, doktrinde bazı yazarlar sürekli ve istikrarlı uygulamaların yani maddi unsurun varlığının, aynı zamanda psikolojik unsurun varlığına da delil teşkil edebileceğini kabul eder⁶⁶. Bu görüşe göre, *opinio juris*'in ispatı hem niyeti kanıtlamanın kolay olmaması hem de sayısız bireyin eylem ve ihmallerinin birleşimi olan karmaşık ve çok katmanlı tüzel kişileri içerdiğinden zordur⁶⁷. Bu, açık niyet beyanlarının yokluğunda devlet davranışının “kolaylık, uygunluk, görgü veya gelenekten ziyade yasal bir yükümlülük duygusuyla motive edildiğini göstermenin neredeyse imkânsız olabileceği(ni)” ifade eder⁶⁸. Böylece, devletlerin niyetlerini, yani eylemlerinin hukuki bir yükümlülük duygusuyla mı yoksa kolaylık, uygunluk, görgü veya gelenek gibi nedenlerle mi yapıldığını kanıtlamak, somut beyanlar olmadığı sürece oldukça güçtür. Neticede bu görüşü destekleyenler *opini juris*'in ispatı için devletlerin niyetlerinin tespitinin zor olması sebebiyle nesnel ölçüt olan devlet uygulamasına ağırlık verilmesi gerektiğini ya da sadece devlet uygulamasının bir teamül kuralının tespitinde yeterli

kuk, 53; Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 89; Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, 102; Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, 17.

⁶² Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 138.

⁶³ *Jurisdictional Immunities of the State*, para.55. UAD'nin bu yöndeki diğer kararları için bkz. *Continental Shelf*, para.27. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua*, para.207; *Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area*, para.111; *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, para.64; *Jurisdictional Immunities of the State*, para.55; *Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite*, para.99; *Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965*, para.149; *Dispute over the Status and Use of the Waters of the Silala*, para.111.

⁶⁴ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 125.

⁶⁵ Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 89; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 110-111.

⁶⁶ Bkz. Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 111; Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 81, 89; Gündüz, 18; Anthony D'Amato, “Customary International Law: Reformulation,” *International Legal Theory* 4(1), 1998: 1-6, 1; International Law Association, Committee on Formation of Customary (General) International Law, Final Report of the Committee, London Conference (2000), 741-2.

⁶⁷ Fernando Lusa Bordin, “A Glass Half Full? The Character, Function and Value of the Two-Element Approach to Identifying Customary International Law,” *International Community Law Review* 21(3-4), 2019: 283-306, 286. Ayrıca bkz. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 53.

⁶⁸ Bordin, “A Glass Half Full? The Character, Function and Value of the Two-Element Approach to Identifying Customary International Law,” 286-7.

olduğunu düşünmektedir. Fakat UHK'nin 2018 Uluslararası Teamül Hukukunun Tanımlanmasına İlişkin Taslak Sonuçları ile UAD kararları dikkate alındığında bir uluslararası teamül hukuku kuralının varlığı için her iki unsurun da ayrı ayrı gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus da sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin çok sayıda antlaşmanın olmasının sürdürülebilir kalkınmanın artık teamül kuralı olarak kabul edilmesinde yeterli olup olmadığı tartışmaları bakımından önemlidir.

B. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA TEAMÜL HUKUKU KURALI MIDIR?

“Sürdürülebilir kalkınmanın” uluslararası teamül hukuku kuralı haline gelebilmesi için yukarıda belirtilen iki unsurun taşınması gerekmektedir. Bu iki unsurun tespiti için andlaşmalara, uluslararası örgütler ve hükümetler arası konferanslardan alınan kararlara, yargı kararlarına, bunlarla sınırlı olmamak kaydıyla, ispat araçları olarak başvurulabilir⁶⁹. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınmanın bir teamül kuralı olup olmadığının tespiti için aşağıdaki değerlendirmeleri yapmak mümkündür.

1. Maddi Unsurun Değerlendirilmesi

İlk olarak “sürdürülebilir kalkınmaya” ilişkin devlet uygulamalarının ve bu uygulamaların yaygın ve yeknesak olup olmadığının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan devletlerin küresel ölçekte “sürdürülebilir kalkınmayı” teşvik etme taahhüdünde bulunduklarına dair önemli kanıtlar vardır. İlk olarak BM öncülüğünde birçok *soft law* ve bağlayıcı düzeyde “sürdürülebilir kalkınmaya” ilişkin belge devletler tarafından kabul edilmiştir. BM Genel Kurulu 42/187 sayılı Kararı ile, “sürdürülebilir kalkınmanın” “*Birleşmiş Milletler, Hükümetler ve özel kurum, kuruluş ve işletmeler için merkezi yol gösterici bir ilke haline gelme(si)*” gerektiğine karar vermiştir⁷⁰. 2000 yılında 189 devlet lideri Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesi’nde toplanarak Birleşmiş Milletler Milenyum Bildirgesi’nde “sürdürülebilir kalkınma ilkesine desteklerini” sürdürdüklerini yeniden teyit etmiştir⁷¹. Hükümetler hem Stockholm, Rio de Janeiro ve Johannesburg’dan “sürdürülebilir kalkınma” fikrini destekleyen resmi açıklamalar yapmış hem de Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu on beş yıl boyunca New York’ta toplantılar düzenlemiş ve bu süre zarfında bakanlar ve üst düzey yetkililer, ülkelerinin “sürdürülebilir kalkınmaya” olan bağlılığını özetleyen resmi notlar ve beyanlar paylaşmıştır⁷². İkinci olarak İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, BM Çölleşme ve Kuraklıkla Mücadele Sözleşmesi, BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi gibi antlaş-

⁶⁹ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 140, 142. Ayrıca bkz. Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, 215-299; Erkiner ve Tezel, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” 670-680.

⁷⁰ 42/187. Report of the World Commission on Environment and Development, 96th Plenary Meeting 11 December 1987.

⁷¹ Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 18 September 2000.

⁷² Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 64.

malar “sürdürülebilir kalkınmaya” yönelik önemli taahhütler içeren düzenlemelerdir. Keza BM Genel Kurulu’nun, BM Çevre Programı Yönetim Konseyi’nin⁷³ ve Avrupa Komisyonu⁷⁴ gibi çok sayıda uluslararası kuruluşta, sürdürülebilir kalkınma politikalarını, planlarını ve hedeflerini benimseyen oylamaların kayıtları da bulunmaktadır⁷⁵. Bununla birlikte devletler çeşitli kuruluşlara “sürdürülebilir kalkınmayı” teşvik etmesini sağlayacak politikaları uygulamaya koyma talimatı vermiştir⁷⁶. Bu doğrultuda Dünya Bankası Grubu⁷⁷, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası⁷⁸, Amerika Kıtası Kalkınma Bankası⁷⁹, Asya Kalkınma Bankası⁸⁰ ve Afrika Kalkınma Bankası⁸¹ sürdürülebilir kalkınma hedefi, planı ve politikalarını desteklediklerine açıkça yer vermiştir. Son olarak devletler ulusal hukuklarında “sürdürülebilir kalkınmaya” yer vermeye başlamıştır⁸². Örneğin Arjantin Anayasası’nın 41. maddesinde⁸³, Belçika Anayasası’nın 7 bis. maddesinde⁸⁴ ve

⁷³ BM çerçevesinde birçok *soft law* belgesi kabul edilmiş ve çeşitli sözleşmeler kabul edilip uygulanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda yukarıdaki “I. Uluslararası Hukukta Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi ve Hukuki Düzenlemeleri” bölümüne bakınız. Ayrıca BM sistemi çerçevesinde yer alan Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin politikalara ve hederlere yer vermiştir (UNEP, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://wes.unep.org/index.php/article/sustainable-development-goals-0>).

⁷⁴ Avrupa Komisyonu’nun sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin politikaları, hedefleri ve planları için bkz. European Commission, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/sustainable-development-goals/eu-approach-sdgs-implementation_en.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 64.

⁷⁶ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 64.

⁷⁷ 2015 yılına Birleşmiş Milletlere üye tüm devletler Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemini kabul ederek ortak bir plan hazırlamışlardır (World Bank Group, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://openknowledge.worldbank.org/pages/sustainable-development-goals>).

⁷⁸ Sürdürülebilir kalkınma Banka’nın “*yetkisinin merkezinde yer alır.*” Banka sürdürülebilir kalkınmayı faaliyetlerinde teşvik etmekte ve sürdürülebilir kalkınma Banka’nın çalışmalarının temelinde yer almaktadır (European Bank for Reconstruction and Development, Erişim Tarihi: Kasım 2024, 2024. <https://www.ebrd.com/our-sustainability-approach.html>).

⁷⁹ Banka’nın “*sürdürülebilir ve kapsayıcı kalkınmayı*” hedeflediğine yer verilmiştir (Inter-American Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.iadb.org/en/who-we-are/about-idb>).

⁸⁰ Banka’nın 17 BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefinin gerçekleştirilmesi amacı olduğu belirtilmiştir ve Banka sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır (Asian Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.adb.org/what-we-do/topics/sdg/overview>).

⁸¹ Banka’nın sürdürülebilir kalkınma amacı ve hedefi olduğu belirtilmiştir (African Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.afdb.org/en/news-keywords/sustainable-development-goals-sdg>).

⁸² Ayrıca bkz. Voigt, 21-24.

⁸³ Maddede “*gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan mevcut ihtiyaçları karşılaması*” şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir (Jonathan M. Miller ve Fang-Lian Liao, Argentina Constitution, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Argentina_1994).

⁸⁴ “*Federal Devlet, Topluluklar ve Bölgeler, kendi yetkilerini kullanırken, nesiller arasındaki dayanışmayı göz önünde bulundurarak, sosyal, ekonomik ve çevresel yönleriyle sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gözetirler*” (Belgium 1831 (rev. 2014), Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014).

Güney Afrika Anayasası'nın 24. maddesinde⁸⁵ doğrudan sürdürülebilir kalkınma ilkesi düzenlenmiştir. Yine Portekiz Anayasası'nın 66. ve 81. maddeleri⁸⁶, Polonya Anayasası'nın 5. maddesi⁸⁷, İsveç Anayasası'nın 2. maddesi⁸⁸, Venezuela Anayasası'nın 123. ve 128. maddeleri⁸⁹ ve Salvador Anayasası'nın 117. maddesi⁹⁰ sürdürülebilir kalkınmaya atıfta bulunmuştur. Yukarıda örnek verdiğimiz tüm bölgesel ve uluslararası düzenlemeler sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin devlet uygulamalarının varlığını desteklemektedir⁹¹.

2. Psikolojik Unsurun Değerlendirilmesi

Bir devlet uygulamasının uluslararası teamül hukuku kuralı haline gelebilmesi için ikinci unsur olarak psikolojik unsurun yani *opinio juris*'in varlığı da gereklidir. Psikolojik unsurun varlığını tespit için de çeşitli ispat araçları dikkate alınabilir. Birincisi uluslararası antlaşmalar ispat aracı olarak ele alınabilir. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, BM Çölleşme ve Kuraklıkla Mücadele Sözleşmesi, BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi gibi düzenlemeler “sürdürülebilir kalkınmaya” yönelik önemli taahhütleri içeren çok taraflı antlaşmalardır. Bu antlaşmalar tek başına bir teamül hukuku kuralının varlığına işaret midir sorusu sorulduğunda UHK'ye göre, bir devletin tıpkı iç hukukta olduğu gibi bir antlaşmadan doğan yükümlülüğe uyması, tek başına, “*bir uluslararası teamül hukuku kuralının varlığına dair bir çıkarım yapılmasına yol açmaz*” ve eğer bir kuralın hem uluslararası teamül hukuku hem de antlaşma hükmü gereği bağlayıcı olduğu iddia ediliyorsa bunun kanıtlanması gerekir⁹². Taraf devletlerin, ilgili antlaşmalar kapsamında yalnızca antlaşma yükümlülüğünü yerine getirme saikiyle hareket etmemesi halinde, uluslararası antlaşmaların imza ve onay işlemleri *opinio juris*'in

⁸⁵ “Herkesin,

- a. Sağlıkları veya refahları için zararlı olmayan bir çevreye sahip olma; ve
- b. Çevrenin, mevcut ve gelecek nesillerin yararına, makul yasal düzenlemeler ve diğer önlemler yoluyla korunmasını sağlamak için
 - i. kirliliği ve ekolojik bozulmayı önleme;
 - ii. korumayı teşvik etme; ve
 - iii. ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmayı ve doğal kaynakların kullanımını güvence altına alırken, ekonomik ve sosyal kalkınmayı teşvik etme hakkı vardır” (South African Government, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://www.gov.za/documents/constitution/chapter-2-bill-rights#24>).

⁸⁶ Constitute, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2025. https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.

⁸⁷ Sejm, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2014. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>.

⁸⁸ Constitute, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Sweden_2012.

⁸⁹ Venezuela Analysis, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://venezuelanalysis.com/constitution-title-3/>.

⁹⁰ WIPO, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/3769>.

⁹¹ Ayrıca bkz. Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” 380.

⁹² Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 139.

göstergesi olabilir⁹³. Fakat sürdürülebilir kalkınma gibi geniş ve çok boyutlu hedefler içeren antlaşmalar söz konusu olduğunda, devletlerin bu eylemleri yalnızca yükümlülüklerini yerine getirme saikiyle mi, yoksa uluslararası hukuk gereği bir zorunluluk olduğu inancıyla mı hareket ettikleri kolaylıkla tespit edilemez.

İkincisi, UAD, BM Genel Kurulu kararlarının bağlayıcı olmamasına rağmen bunların belirli durumlarda, bir kuralın kapsamını veya *opinio juris*'in oluşumunda önemli olabileceğini belirtmiştir⁹⁴. BM Genel Kurulu “*insan çevresinin ve doğal kaynakların giderek kötüleşmesinden ve bu kötüleşmenin ekonomik ve sosyal kalkınma üzerindeki sonuçlarından*” endişe duyduğunu belirterek “*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeksizin bugünün ihtiyaçlarının karşılanması anlamına gelen sürdürülebilir kalkınmanın Birleşmiş Milletler, Hükümetler ve özel kurum, kuruluş ve işletmeler için merkezi yol gösterici bir ilke olması gerektiğine*” inandığını vurgulaması devlet inançlarına işkindir⁹⁵. Ancak BM Genel Kurulu’nun bu kararında sürdürülebilir kalkınmanın “*merkezi yol gösterici bir ilke olması gerektiğine*” yer vermesi, bu ilkenin henüz bağlayıcı olmadığını göstermektedir.

Üçüncüsü, uluslararası yargı kararları uluslararası teamül kuralının varlığının ya da yokluğunun belirlenmesine katkıda bulunabilir⁹⁶. Konu hakkındaki uluslararası yargı kararları değerlendirildiğinde bu kararlarda “sürdürülebilir kalkınmanın” gerek maddi gerekse de psikolojik unsuruna dair açıklamalara yer verilmediği görülür. Dünya mahkemesi olarak kabul edilen UAD’nin ilk sürdürülebilirlikle ilgili olan *Gabčíkovo-Nagymaros Project* davasında her iki taraf da sürdürülebilirlik argümanına yer vermiştir⁹⁷. UAD ise şu tespitlerde bulunmuştur:

“İnsanoğlu çağlar boyunca ekonomik ve diğer nedenlerle doğaya sürekli müdahale etmiştir. Geçmişte, bu müdahale genellikle çevre üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulmadan yapıldı. Fakat artık, yeni bilimsel anlayışlar ve bu tür müdahalelerin dikkatsizce ve hız kesmeden takip edilmesinin insanlık için (şimdiki ve gelecek nesiller için) taşıdığı risklerin farkına varılması sayesinde, son yirmi yılda çok sayıda belgede yeni normlar ve standartlar ortaya kondu ve geliştirildi. Bu tür yeni normlar göz önünde bulundurulmalı

⁹³ Uluslararası teamül hukuku kurallarının tespit araçları açısından Uluslararası Antlaşmaların değerlendirilmesi için bkz. Erkiner ve Tezel, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” 679.

⁹⁴ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, para.70. Ayrıca bkz. Erkiner ve Tezel, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” 675; Aybüke Tezel, Uluslararası Teamül Hukuku Kurallarının Varlığının Tespiti (Marmara Üniversitesi, Yüksekisans Tezi, 2022), 71.

⁹⁵ 42/187. Report of the World Commission on Environment and Development, 1987. Genel Kurul bu kararında kabul edilmesi yerine tavsiye niteliğinde kullanılan should’a yer vermiştir.

⁹⁶ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 149.

⁹⁷ Bkz. Philippe Sands, “International Courts and the Application of the Concept of ‘Sustainable Development,’” *Max Planck UNYB*, 3, 1999: 389-405, 390-394.

ve bu tür yeni standartlara, yalnızca Devletler yeni faaliyetlerini tasarlarken değil, aynı zamanda geçmişte başlatılan faaliyetlere devam ederken de uygun ağırlık vermiştir. Ekonomik kalkınmayı çevrenin korunmasıyla uzlaştırmaya yönelik bu ihtiyaç, sürdürülebilir kalkınma kavramında uygun bir şekilde ifade edilmektedir. Bu, mevcut davanın amaçları doğrultusunda, Tarafların birlikte Gabčíkovo elektrik santralinin işletilmesinin çevre üzerindeki etkilerine yeniden bakmaları gerektiği anlamına gelmektedir. Özellikle, tarafların Tuna nehrinin eski yatağına ve nehrin her iki tarafındaki yan kollara bırakılacak su hacmi için tatmin edici bir çözüm bulmaları gerekir.”⁹⁸

Bu davada UAD sadece sürdürülebilir kalkınma “kavramına” atıfta bulunmuş ve kararda geçen sürdürülebilir kalkınma ilkesinin “son yirmi yılda çok sayıda belgede ortaya konan yeni normlar ve standartlar” ifadesi de devlet uygulamalarının göstergesidir. Ancak bu paragrafta yine de UAD’nin sürdürülebilir kalkınma ilkesinin teamül hukuku kuralı olduğunu kanıtlayacak psikolojik unsur tespit ettiği söylenemez.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin diğer bir örnek Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v Uruguay) davasıdır. *Pulp Mills* davası, Arjantin tarafından Uruguay aleyhinde başlatılmış olup, iki devlet arasında 26 Şubat 1975’te imzalanan bir anlaşma olan Uruguay Nehri Statüsü uyarınca kendisine yüklenen yükümlülüklerin Uruguay tarafından ihlal edilmesiyle ilgilidir. 1975 Statüsü’nün “(t)araflar arasındaki ilişkilerde geçerli olan uluslararası hukukun tüm ‘ilgili kurallarını’ dikkate alacak şekilde yorumlanması gerektiğinden)” yola çıkarak Arjantin sürdürülebilir kalkınma ilkesine Statünün atıfta bulunduğunu iddia etmiştir. UAD, usulî ve maddi sorumluluklar arasındaki bağlantıyı değerlendirirken “sürdürülebilir kalkınma” kavramına atıfta bulunmuştur⁹⁹. UAD, 1975 Statüsü’nün “1. Maddesinde belirtilen amaç ve hedefin... Statü’nün 7 ila 12. Maddelerinde yer alan usule ilişkin hükümlerden oluşan ‘ortak iş birliği mekanizması’ aracılığıyla ‘Uruguay Nehri’nin optimum ve rasyonel kullanımını’ sağlamak olduğunu” not etmiştir¹⁰⁰. Sonrasında UAD, Gabčíkovo-Nagymaros kararına yer vermiştir. Bu bağlamda UAD “(e)konomik kalkınma ile çevrenin korunmasını uzlaştırma ihtiyacı, sürdürülebilir kalkınma kavramında uygun bir şekilde ifade edilmiştir” diyerek, “Anlaşma’nın hedeflerini dikkate alan ve üzerinde mutabık kalınmış bir çözüm bulmak Tarafların kendilerine düşmektedir” diye eklemiştir¹⁰¹. UAD kara-

⁹⁸ Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia), judgment, I. C. J. Reports 1997, para.140.

⁹⁹ Dire Tladi, “The principles of sustainable development in the case concerning Pulp Mills on the River Uruguay” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017, 245.

¹⁰⁰ *Pulp Mills on the River Uruguay* (Argentina v Uruguay), Judgment, I.C.J. Reports 2010, p. 14, para.75.

¹⁰¹ *Pulp Mills on the River Uruguay*, para.76.

rında, usul ihlallerinin nehrin optimum ve rasyonel kullanımına katkıda bulunma yükümlülüğünün ihlali anlamına gelip gelmediğini değerlendirirken, ekonomik ve çevresel çıkarların dengelenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır; yani “sürdürülebilir kalkınmadan” bahsetmektedir¹⁰². UAD, 27. maddenin “*ortak doğal bir kaynağın kullanımında kıyıdaş Devletlerin çeşitli çıkarlarını uzlaştırma ihtiyacını*” ve “*sürdürülebilir kalkınma hedefiyle tutarlı olarak suların kullanımı ile nehrin korunması arasında bir denge kurma ihtiyacını*” yansıttığına inanmaktadır¹⁰³. Fakat her ne kadar UAD bu atıflara yer verse de kararın değerlendirmesine bu hususları dahil etmemiştir¹⁰⁴. Yine *Pulp Mills* davası, UAD’ye *Gabčíkovo-Nagymaros* davasından bu yana belki de diğer davalardan daha fazla, sürdürülebilir kalkınmayla ilişkin ilkeleri geliştirme fırsatı sunmuştur¹⁰⁵. Ancak UAD bu fırsata rağmen sürdürülebilir kalkınmanın kapsamına ve içeriğine ilişkin asgari gereklilikleri belirlememiştir¹⁰⁶. Nitekim bu kararda sürdürülebilir kalkınmanın teamül kuralı olması için gerekli maddi ve psikolojik unsurlarının varlığına ilişkin herhangi bir ifade geçmemektedir.

Konuyla ilgili örnek verilebilecek bir diğer karar ise *Iron Rhine* hakemlik kararıdır ve hakemlik mahkemesine göre,

“Çevre hukuku alanında neyin ‘kural’ veya ‘ilke’ teşkil ettiği, neyin ‘soft law’ olduğu ve hangi çevresel antlaşma hukuku veya ilkelerinin uluslararası teamül hukukunun gelişimine katkıda bulunduğu konusunda önemli tartışmalar bulunmaktadır... Ortaya çıkan ilkeler, mevcut durumları ne olursa olsun, koruma, yönetim, önleme ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarına ve gelecek nesiller için korumaya atıfta bulunmaktadır.”¹⁰⁷

Hakemlik mahkemesi “Çevre hukukunun ve kalkınma hukukunun birbirinin alternatifi değil, birbirini güçlendiren, bütünleyici kavramlar” olduğunu düşünmektedir ve yine mahkemeye göre, devletlerin “kalkınmanın çevreye önemli ölçüde zarar verebileceği durumlarda, bu zararı önleme veya en azından hafifletme yükümlülüğü vardır... bu görev artık genel uluslararası hukukun bir ilkesi haline gelmiştir.”¹⁰⁸ Burada hakemlik mahkemesi sürdürülebilir kalkınma kavramını tanımlamamış ve hukuki niteliğinin ne olduğuna dair bir açıklık getirmemiştir. Diğer bir deyişle hakemlik mahkemesi uluslararası hukukta bu kavramın kabul edildiğini belirtmiş fakat niteliği hakkında açıklamada bulunmamıştır. Hatta çevre hukukunda neyin bağlayıcı olup olmadığına dair önemli tartışmalar olduğu gerçeğini ifade etmiştir.

¹⁰² Tladi, “The principles of sustainable development”, 248.

¹⁰³ *Pulp Mills on the River Uruguay*, para.177.

¹⁰⁴ Bkz. Tladi, “The principles of sustainable development”, 248.

¹⁰⁵ Tladi, “The principles of sustainable development,” 242.

¹⁰⁶ Bkz. Tladi, “The principles of sustainable development”, 249.

¹⁰⁷ Award in the Arbitration regarding the Iron Rhine (“Ijzeren Rijn”) Railway between the Kingdom of Belgium and the Kingdom of the Netherlands, decision of 24 May 2005, para.58.

¹⁰⁸ Award in the Arbitration regarding the Iron Rhine, para.59.

Sonuçta sürdürülebilir kalkınmanın devlet uygulamaları ile desteklendiği açıkça söylenebilir de aynı zamanda hukuk kuralı olduğuna dair bir inancın varlığı hakkında bir açıklıktan bahsedilemez. Bu sebeple de sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası hukukun bir parçası haline geldiği ifade edilebilmesine karşın henüz teamül kuralı olduğu söylenemez¹⁰⁹.

SONUÇ

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin uluslararası düzenlemeler incelendiğinde *soft law* belgeleri ile çok taraflı antlaşmalar da dahil olmak üzere bağlayıcı nitelikteki belgelerin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda “sürdürülebilir kalkınmanın” sözleşmelerde yer alması hukuki temellerinin giderek sağlamlaştığını göstermektedir¹¹⁰. Bu da sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası hukukta normatif statüye sahip olduğu anlamına gelir. Ayrıca kavram uluslararası teamül hukuku kuralı olmasa da uluslararası alanda birçok devlet ve BM gibi uluslararası örgüt tarafından kabul edilmiş ve karar alma süreçlerinde etkili olmuştur¹¹¹. Belirtilen tüm hususlar “sürdürülebilir kalkınmanın” sadece felsefi veya siyasi bir kavramdan öte artık hukuki bir kavram olarak da kabul edildiğini göstermektedir.

Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun 2018’deki Uluslararası Teamül Hukukunun Belirlenmesine İlişkin Taslak Sonuçları’nda ve UAD’nin kararlarında görüleceği üzere bir uluslararası teamül hukuku kuralının varlığı için iki unsurun olması gerekmektedir. Maddi ve psikolojik unsurların varlığını tespit etme konu ile ilgili uluslararası antlaşmalar önem arz etmektedir. Bu doğrultuda sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin çok sayıda uluslararası antlaşma vardır. Bu antlaşmalar maddi unsur olan devlet uygulamalarının sürdürülebilir kalkınmada yaygın şekilde olduğunu göstermektedir. Fakat bu antlaşmalardan yola çıkılarak doğrudan psikolojik unsurun var olduğu söylenemez. Nitekim devlet uygulamasının yaygın

¹⁰⁹ Philippe Sands, Jacqueline Peel, Adriana Fabra ve Ruth Mackenzie “sürdürülebilir kalkınma” kavramının uluslararası teamül hukuku külliyatına (*the corpus of international customary law*) girdiğini düşünmektedir (Sands, Peel, Fabra and Mackenzie, *Principles of International Environmental Law*, 219. Benzer görüş için bkz. Louis J. Kotzé ve Sam Adelman, “Environmental Law and the Unsustainability of Sustainable Development: A Tale of Disenchantment and of Hope”, *Law and Critique*, 34, 2023: 227-248, 233) ve yazarlara göre kavram uluslararası hukukta hukuki bir kavram olarak kullanılmaktadır (Sands, Peel, Fabra and Mackenzie, *Principles of International Environmental Law*, 218). Yazarlar sadece sürdürülebilir kalkınmanın teamül kuralı olduğuna değinmiştir.

¹¹⁰ “Sürdürülebilir kalkınma” 300’den fazla sözleşmede yer almakta olup sürdürülebilir kalkınmaya yapılan atıflardan ise, yaklaşık 30’u evrensel katılımı hedefleyen 112 çok taraflı anlaşmadan oluşmaktadır. 200’den fazla atıf da sözleşmelerin uygulama kısmındadır (Rakhyun E. Kim, “The Nexus between International Law and the Sustainable Development Goals” *RECIEL*, 25 (1), (2016): 15-26, 20). Bir başka çalışmaya göre ise, “sürdürülebilir kalkınma” birçok antlaşmada kabul edilmiş olsa da “sürdürülebilir kalkınmaya” yapılan atıflar çoğunlukla bağlayıcı olmayan giriş bölümüyle sınırlı olmasından dolayı hukuki açıdan çok az öneme sahip olduğu kabul edilmektedir (Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” 384).

¹¹¹ Bkz. Sarıbeyoğlu-Skalar, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 87.

olması otomatik olarak psikolojik unsurun da var olduğu anlamına gelmemektedir. Ancak UHK'nin ve UAD'nin belirttiği gibi psikolojik unsurun varlığı ispat edilmedikçe sürdürülebilir kalkınmanın teamül kuralı olarak ifade edilmesi mümkün değildir. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınma kavramına yer veren çok sayıda uluslararası antlaşma olmasına rağmen ilgili antlaşmalara taraf devletlerin antlaşma yükümlülüğünü yerine getirme saikinin ötesine geçerek uyması halinde, söz konusu antlaşma *opinio juris*'in göstergesi olarak kabul edilebilir. Fakat sürdürülebilir kalkınmaya yer veren antlaşmaların sadece devletlerin yükümlülüklerini yerine getirme amacıyla hareket edip etmediğinin tespiti kolay değildir. Bu nedenle de antlaşma veya diğer uluslararası belgelerde kavrama yalnızca yer verilmesi, kavramın uluslararası teamül hukuku kuralı gücüne sahip olacağına dair açık bir kanıt sunmaz¹¹².

Keza sürdürülebilir kalkınmanın bir teamül kuralı olduğunun göstergesi olarak BM Genel Kurulu'nun kararları da *opinio juris*'in varlığının tespitinde yeterli değildir. Bunların dışında yardımcı kaynak olarak kullanılan uluslararası yargı kararlarında da sürdürülebilir kalkınmanın teamül kuralı olduğunu gösteren kanıtlar yoktur. Özellikle de verdiği kararlar önemli olan UAD'de ne sürdürülebilir kalkınma kavramının kapsamını ve içeriğini belirlemiş ne de bu kavramın teamül kuralı haline gelebilmesi için gerekli olan maddi ve psikolojik unsurlara değinmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramına *soft law* belgelerinde ve bağlayıcı nitelikteki uluslararası belgelerde yer verilmesine karşın kavramın kapsamına ve içeriğine dair açıklık getirilmemiştir¹¹³. Kavramın çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere geniş kapsamlı üç boyuttan oluştuğu kabul edilmektedir. Ayrıca farklı sektörler, toplumlar ve koşullar için sürdürülebilirlik anlayışına ek olarak uluslararası kalkınma hedefleri de gelişmeye devam etmektedir ve bu durum da “‘sürdürülebilir kalkınmayı’ neyin oluşturduğuna dair küresel olarak kabul gören tek bir tanımının olmasını oldukça zorlaştırmaktadır.”¹¹⁴ Bu kapsamda “sür-

¹¹² Lowe, “Sustainable Development and Unsustainable Arguments”, 24.

¹¹³ Ayrıca bkz. Selcen Nur Kışla, *Uluslararası Yatırım Antlaşmalarının Yorumlanması*, Ankara, Adalet Yayınevi: 2022, 172; Nima Norouzi ve Muhammad Sheikh, “Achieving Sustainable Development From the Perspective of International Environmental Law,” *Eurasian Journal of Environmental Research (EJERE)*, 5(1), (2021): 1-13, 2; Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 84; Yasemin Gedik, “Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarıyla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma,” *Internationaal Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Science*, Vol: 3(3), (2020): 196-215, 198; Phillippe Sands, “Environmental Protection in the Twenty-First Century: Sustainable Development and International Law”, in Richard L. Revesz, Philippe Sands ve Richard B. Stewart (eds.), *Environmental Law, The Economy and Sustainable Development: the United States, the European Union and the International Community*, Cambridge, Cambridge University Press, digitally printed version, 2008, 374.

¹¹⁴ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 56.

dürülebilir kalkınmanın” farklı kaynaklar ve alanlar için farklı sonuçlara sahip olması da devletlerin “sürdürülebilir kalkınmayı” bağlayıcı bir hukuk ilkesi olarak gördüklerinin kesin olmadığını göstermektedir¹¹⁵. Zira kavramın bir teamül hukuku normu olarak tanınması için neleri gerektirdiği, yasakladığı, muaf tuttuğu veya yetkilendirdiğinin açık olması gerekmektedir¹¹⁶. Böylece sürdürülebilir kalkınmayı çevreleyen muğlak ifadeler nedeniyle *opinio juris*’in “sürdürülebilir kalkınmanın” gerekliliğini destekleyip desteklemediğini belirlemek kolay değildir¹¹⁷. Hatta sürdürülebilir kalkınma kavramının kapsamının ve içeriğinin belirsiz olması psikolojik unsurun varlığının tespitini daha da zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınmanın devlet uygulamaları ile desteklenmediği açıktır. Fakat kavramın bir hukuk kuralı olduğuna dair bir inancın varlığı hakkında bir açıklıktan bahsedilemez. Bu sebeple de sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası hukukun bir parçası haline geldiği söylenebilse de henüz teamül kuralı olduğu söylenemez.

¹¹⁵ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 30.

¹¹⁶ Cordonier-Segger, “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy”, 70.

¹¹⁷ Barral, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” 386.

KAYNAKÇA

- 42/187, Report of the World Commission on Environment and Development, 96th Plenary Meeting, 11 December 1987.
- Acer Yücel ve Kaya İbrahim, *Uluslararası Hukuk: Temel Ders Kitabı*, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık: 2017.
- African Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.afdb.org/en/news-keywords/sustainable-development-goals-sdg>.
- Aksar, Yusuf, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 7. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık: 2023.
- Asian Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.adb.org/what-we-do/topics/sdg/overview>.
- Award in the Arbitration regarding the Iron Rhine (“Ijzeren Rijn”) Railway between the Kingdom of Belgium and the Kingdom of the Netherlands, decision of 24 May 2005.
- Barral, Virginie, “Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm,” *The European Journal of International Law*, Vol: 23 no. 2 (2012): 377-400.
- Belgium 1831 (rev. 2014), Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014.
- Birleşmiş Milletler Milenyum Bildirgesi, Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 18 September 2000.
- Bordin, Fernando Lusa, “A Glass Half Full? The Character, Function and Value of the Two-Element Approach to Identifying Customary International Law,” *International Community Law Review* 21(3-4), 2019: 283-306.
- Boyar, Oya, “Anayasa ve Sürdürülebilir Kalkınma,” *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 78(4), (2021): 1921-1957.
- Bozkurt Enver, Poyraz Yasin ve Erdal Selcen, *Devletler Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, Ankara, Legem Yayıncılık: 2018.
- Colombian-Peruvian Asylum Case, Judgment of November 20th 1950: I.C. J. Reports 1950.
- Constitute, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Sweden_2012.
- Constitute, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2025. https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.
- Continental Shelf (Libyan Arab Jarnahiriya v Malta), Judgment, I. C.J. Reports 1985.
- Cordonier Segger Marie-Claire ve Weeramantry, H.E. Judge C.G., “Introduction” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.
- Cordonier Segger, Marie-Claire “Commitments to Sustainable Development Through International Law and Policy” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.

- Cordonier-Segger, Marie-Claire, “Sustainable Development in International Law” in David Armstrong (ed.), *Routledge Handbook of International Law*, London/New York, Routledge: 2009.
- D’Amato, Anthony, “Customary International Law: Reformulation,” *International Legal Theory* 4(1), 1998: 1-6.
- Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area* (Canada v United States of America), Judgment, I. C.J. Reports 1984, p. 246.
- Dispute over the Status and Use of the Waters of the Silala* (Chile v Bolivia), Judgment, I.C.J. Reports 2022, p. 614.
- Draft conclusions on identification of customary international law, with Commentaries 2018, Adopted by the International Law Commission at its seventieth session, in 2018, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission’s report covering the work of that session (A/73/10).
- Erkiner Hakkı Hakan ve Tezel, Aybüke, “Uluslararası teamül Hukuku Kurallarının Varlığının ve Değişiminin Tespiti,” *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C: 28, S: 2 (2022): 662-693.
- European Bank for Reconstruction and Development, Erişim Tarihi: Kasım 2024, 2024. <https://www.ebrd.com/our-sustainability-approach.html>.
- European Commission, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/sustainable-development-goals/eu-approach-sdgs-implementation_en.
- Fuentes, Ximena, “International Law-Making in the Field of Sustainable Development: The Unequal Competition Between Development and the Environment,” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol: 2 (2009): 109-133.
- Future We Want- Outcome document, A/RES/66/288, Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012.
- Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia), judgment, I. C. J. Reports 1997.
- Gedik, Yasemin, “Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarıyla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma,” *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Science*, Vol: 3(3), (2020): 196-215.
- Gehring, Markus W., “WTO Law and Sustainable Development” in David Armstrong (ed.), *Routledge Handbook of International Law*, London/New York, Routledge: 2009.
- Gültekin Albayrak, Betül ve Albayrak, Gökhan, “Uluslararası Hukukta Uluslararası Teamül Kurallarının Antlaşmalar ile İlişkisi,” *SHD*, C: 9, S: 2 (2021): 273-292.
- Gündüz, Aslan, *Millîterarası Hukuk*, Ankara, Savaş Yayınevi: 2021.
- Halvorssen, Anita M., “International Law and Sustainable Development- Tools for Addressing Climate Change”, *Denv. J. Int’l L. & Pol’y*, Vol: 39(3) (2011): 397-421.
- Inter-American Development Bank, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://www.iadb.org/en/who-we-are/about-idb>.
- International Law Association, Committee on Formation of Customary (General) International Law, Final Report of the Committee, London Conference (2000).

- İklim Değişikliği Başkanlığı, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi. Erişim Tarihi: Nisan 1, 2024. <https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33>.
- Johannesburg Declaration on Sustainable Development, From Our Origins to the Future, Adopted at the 17th Plenary Meeting of the World Summit on Sustainable Development, on 4 September 2002.
- Jonathan M. Miller ve Fang-Lian Liao, Argentina Constitution, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Argentina_1994.
- Jurisdictional Immunities of the State (Germany v Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012.
- Kaya, İslam Safa, *Uluslararası Hukuk Temel Bilgiler*, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 3. Baskı, Ankara, Adalet Yayınevi: 2022.
- Kışla, Selcen Nur, *Uluslararası Yatırım Andlaşmalarının Yorumlanması*, Ankara, Adalet Yayınevi: 2022.
- Kim, Rakhyun E., “The Nexus between International Law and the Sustainable Development Goals” *RECIEL*, 25 (1), (2016): 15-26.
- Kotzé, Louis J. ve Adelman, Sam, “Environmental Law and the Unsustainability of Sustainable Development: A Tale of Disenchantment and of Hope”, *Law and Critique*, 34, (2023): 227-248.
- Kök Değerli, Saadet, *Uluslararası Teamül Kurallarının Gelişiminde Uluslararası Yargı Kararlarının Rolü*, Ankara, Adalet Yayınevi: 2021.
- Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2019, p. 95.
- Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 1996, p. 226.
- Lowe, Vaughan, “Sustainable Development and Unsustainable Arguments” in Alan Boyle and David Freestone (eds.), *International Law and Sustainable Development- Past Achievement and Future Challenges*, Oxford/New York, Oxford University Press: 1999.
- Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v United States of America). Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986.
- Ministerial Conference Fourth Session Doha, 9-14 November 2001, adopted on 14 November 2001.
- Norouzi Nima ve Sheikhi Muhammad, “Achieving Sustainable Development From the Perspective of International Environmental Law,” *Eurasian Journal of Environmental Research (EJERE)*, 5(1), (2021): 1-13.
- North Sea Continental Shelf (Federal Republic of Germany v Netherlands), Judgment, I.C.J. Reports 1969.
- Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development, from A/42/427. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development, 1987.

- Öktem, Emre, *Uluslararası Teamül Hukuku*, İstanbul, Beta Yayıncılık: 2013.
- Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 20. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi: 2021.
- Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment, I.C.J., Reports 2010, p. 14.
- Question of the Delimitation of the Continental Shelf between Nicaragua and Colombia beyond 200 Nautical Miles from the Nicaraguan Coast* (Nicaragua v Colombia), Judgment, I.C.J. Reports 2023, p. 413.
- Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v Senegal), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 422.
- Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 5-16 June 1972, A/CONF.48/14/Rev.1.
- Resolution 3/2002, the 70th Conference of the International Law Association, held in New Delhi, India, 2-6 April 2002.
- Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 18 September 2000.
- Robb Cairo ve Harrington, Alexandra “A Complex System of International Courts and Tribunals” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.
- Sands Philippe, Peel Jacqueline, Fabra Adriana ve Mackenzie Ruth, *Principles of International Environmental Law*, 4th edition, Cambridge, Cambridge University Press: 2018.
- Sands, Philippe, “International Courts and the Application of the Concept of ‘Sustainable Development,’” *Max Planck UNYB*, 3, 1999: 389-405.
- Sands, Phillippe, “Environmental Protection in the Twenty-First Century: Sustainable Development and International Law”, in Richard L. Revesz, Philippe Sands ve Richard B. Stewart (eds.), *Environmental Law, The Economy and Sustainable Development: the United States, the European Union and the International Community*, Cambridge, Cambridge University Press, digitally printed version, 2008.
- Sarıbeyoğlu-Skalar, Meltem, *Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma: Kavram, İlkeler ve Yargısal Uygulama*, İstanbul, Beta: 2015.
- Schrijver Nico, *The Evolution of Sustainable Development in International Law: Inception, Meaning and Status*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers: 2008.
- Schrijver, Nico, “Advancements in the Principles of International Law on Sustainable Development”, in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.
- Sejm, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2014. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>.
- Shaw, Malcolm N., *Uluslararası Hukuk*, 8. Baskı, 2018, (Çeviren: İbrahim Kaya, Yücel Acer, M. Turgut Demirtepe, G. Engin Şimşek, Ankara, TÜBA).

- South African Government, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://www.gov.za/documents/constitution/chapter-2-bill-rights#24>.
- Tezel, Aybüke Uluslararası Teamül Hukuku Kurallarının Varlığının Tespiti (Marmara Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2022).
- Tladi, Diren, “The principles of sustainable development in the case concerning Pulp Mills on the River Uruguay” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.
- UNEP, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://wesr.unep.org/index.php/article/sustainable-development-goals-0>).
- United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janerio, Brazil, 3 to 14 June 1992 Agenda 21.
- United States- Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products, AB-1998-4, WT/DS58/AB/R 12 October 1998.
- Venezuela Analysis, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://venezuelanalysis.com/constitution-title-3/>.
- Verschuuren, Jonathan, “The Growing Significance of the Principle of Sustainable Development as a Legal Norm.” in D. Fisher (ed.), *Research Handbook on Fundamental Concepts of Environmental Law*, Australia, Edward Elgar Publishing Ltd: 2016.
- Voigt, Christina, *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers: 2009.
- Weeramantry, H. E. Judge C. G. “Achieving Sustainable Justice through International Law” in Marie-Claire Cordonier Segger and H.E. Judge C.G. Weeramantry (eds.), *Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals*, Oxon/ New York, Routledge: 2017.
- WIPO, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2024. <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/3769>.
- World Bank Group, Erişim Tarihi: Kasım 24, 2024. <https://openknowledge.worldbank.org/pages/sustainable-development-goals>.
- World Summit on Sustainable Development, Johannesburg Declaration on Sustainable Development, A/CONF.199/20, 4 September 2002.
- Yüksel, Aytaç ve Barut, Duygu, “Uluslararası Çevre Hukukunda Sürdürülebilir Kalkınma” *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, Yıl: 2. Sayı: 3(2023): 32-58.